

Ю.В. Малаховський

канд. екон. наук, академік АЕН України,
м. Кіровоград

ПРО МОДИФІКАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗАКОНУ ЗМІНИ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ

Постановка проблеми. Останнім часом у наукових розробках усе рідше йдеться про універсальні економічні закони. При цьому не викликає сумніву той факт, що об'єктивна логіка економічного розвитку визначається саме ними.

Це стосується, передусім, низки законів зміни продуктивності праці. Дія цілого їх ряду, до того ж на фоні

неоднозначного тлумачення, викликала появу гами точок зору на механізм їхнього розгортання, кожна з яких має доведену наукову цінність.

У вітчизняній економічній літературі радянських часів сформувався особливий підхід до вчення про економічні закони. Ринкову доктрина продуктивності праці може бути автентично досягнуто лише з врахуванням змін

у системі економічних законів, що відображають об'єктивні основи формування рівня продуктивності праці.

З переходом до ринку змінюються умови господарювання, отож об'єктивна реальність набуває нових рис. Разом з нею видозмінюються й економічні закони. Відповідно, уточнюється термінологія, йде переоцінка їхнього сутнісного складу, механізму дії та взаємодії, порядку використання.

Аналіз попередніх досліджень. Ідею економічного закону, що вперше з'явилася в науці XVIII ст., було запозичено фізіократами у енциклопедистів-просвітителів. Останні спочатку здійснили спробу досягнути природні й довчні закони розуму й логіки, а потім такі ж «природні закони» економіки, що виводилось ними із природи людини. Ж.-Б. Сэй зазначав, що саме знання природних і постійних законів, без яких людські співтовариства не могли б існувати, становлять предмет науки політичної економії [1].

К. Маркс, вивчаючи сутність закону як такого, визначав останній як вираз необхідного зв'язку між явищами, підкреслював його іманентність та об'єктивний характер, загострював увагу на суперечливості прояву. Розкриваючи співвідношення між законами суспільства та природи, він виділяв абсолютні закони та закони-тенденції. У працях цього знаного критика капіталістичного громадського устрою визначено історичний і примусовий характер дії економічних законів, розрізнено загальні й особливі закони, класифіковано закони общинної праці, приватної власності, рабовласницького, феодального, капіталістичного суспільства, ремісничого виробництва. Ним висловлено судження щодо змісту значної кількості конкретних законів. Зокрема, особливу увагу приділено ним аналізу законів, що діють у сфері праці. Його дослідженням підлягли закони поділу праці, дієздатності робочої сили, редукції праці, безперервного вдосконалювання засобів праці, росту її продуктивності, спрощення та знецінення кваліфікованої праці, зміни праці, збільшення додаткової праці та зменшення кількості робітників, співвідношення національних та інтернаціональних рівнів інтенсивності й продуктивності праці, попиту та пропозиції праці.

При цьому, у марксистському тлумаченні закон розглядається як необхідний істотний, повторюваний та стійкий зв'язок явищ, що, до того ж, спричиняє їхню впорядковану зміну. Він виражає істотне, визначальне, незмінне відношення між предметами, складовими елементами предмета, властивостями речей, а також властивостями усередині неї [2, с. 136].

На відміну від нього, А. Маршалл визначає закон як найбільш загальну оцінку або узагальнення тенденцій «більш-менш достовірних, більш-менш певних». Він пропонує розуміти закон «у значенні характеристики відносин між причиною й наслідком» [3, с. 89, 90], що припускає тлумачення закону як умовиводу, певного принципу. Завдання економічної науки, за його переконанням, полягає у тім, щоб збирати факти, систематизувати, тлумачити і виводити з них належні висновки. Всі науки прагнуть до точності, адже прагнуть сформулювати результат значної кількості спостережень у вигляді попередніх узагальнень, які мають достатню визначеність, щоб можна було піддати їх перевірці за допомогою інших спостережень. Ці узагальнення, зауважує автор, спочатку рідко одержують тверде визнання. Однак після того, як вони пройшли перевірку багатьма

самостійними спостереженнями й, особливо, після їхнього успішного застосування для прогнозування прийдешніх подій, вони переходять до розряду законів.

М. Тодаро трактує закон як універсальну істину, що залишається незмінною за будь-якої ситуації й на дію якої «не впливає соціальне й політичне оточення» [4, с. 629]. Підкреслюється, що закон слід тлумачити як тенденцію, що відображає поведінку людей або явищ за певних умов, що може виявитися або не виявитися. При цьому тенденція визначає лише основну лінію розвитку, адже не охоплює й не визначає прояву безлічі випадків та можливих відхилень. Саме через останні закон торує собі дорогу.

Економічні закони, зберігаючи у принципі свій зміст, постійно збагачуються новими ознаками. Вони починають діяти повніше, інтенсивніше, більш повно розгортаються.

Мета статті. Ринкові умови докорінним чином змінюють специфіку господарської діяльності до такого ступеню, що це пов'язується з формуванням іншого підґрунтя розгортання дії економічних законів. Мета написання статті полягає у реалізації завдання сформулювати оновлену парадигму законів зміни продуктивності праці у форматі, що повинен враховувати ряд нових обставин.

По-перше, слід погодити дію зазначених законів з усією економічною системою, а не лише базувати їх концепцію на формаційній теорії, що розглядає особливості їх прояву у рамках конкретного способу виробництва.

По-друге, необхідно сформулювати сучасну точку зору на особливості прояву економічних законів у ринковій системі, тобто на фоні сполучення стихійних і врегульованих процесів.

По-третє, слід структурно погодити концепції законів ринкової системи з колишніми, зафіксованими у різних джерелах вітчизняної науки, класифікаціями економічних законів зміни продуктивності праці.

По-четверте, виникає необхідність переорієнтувати весь процес використання економічних законів з такого, що стосувався переважно компетенції вищих ешелонів управління до вигляду, що орієнтує атомізованих суб'єктів господарювання на їхнє практичне використання у конкретному підприємстві.

Забезпечення цих принципових позицій дозволить по новому підійти до дослідження специфіки економічних законів, що діють у сфері продуктивності праці.

Вклад основного матеріалу. Очевидно, що економічні закони становлять значну частину законів суспільних. Фіксує наявність певних, сформованих історично, умов для економічної діяльності, розкриваючи при цьому причинно-наслідкові зв'язки у сфері господарювання, вони виступають втіленням об'єктивних економічних інтересів, потреб, запитів людей. У своїй сукупності вони характеризують основний зміст досліджуваної економічної системи, що отримує прояв в особливостях виробничих відносин. Економічні закони мають те принципове значення, що вони об'єктивно управляють плином господарського життя, впливають на ходу усього суспільного розвитку. Закони орієнтують людей на певні дії, форми та способи господарювання, адже містять вираз провідних, найбільш значимих відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і духовних благ. Більше того, зміст економічних законів викладено в основних сутнісних зв'язках з їх кількісними та якісними

характеристиками. Під впливом економічних законів діяльність людей у сфері виробництва з об'єктивною необхідністю змінюється у певному напрямі.

Всі дослідники відштовхуються від того постулату, що економічні закони виникають і діють на об'єктивному ґрунті незалежно від волі й бажання людей, хоча й виражають відносини між ним у процесі виробництва. Кожен економічний закон відображає ті або інші об'єктивно обумовлені риси, сторони, зв'язки виробничих відносин. У своїй сукупності економічні закони характеризують основний зміст існуючих виробничих відносин, хоча повністю їх не вичерпують. Важливо підкреслити, що закони об'єктивно виражають глобальний напрям господарювання, диктують логіку переважного поведіння у процесі виробництва.

Усякій економічній системі відповідає особлива сукупність економічних законів, у якій проявляються характерні риси даного суспільного ладу. Кожного разу виникає й діє особлива субординована система економічних законів, яка у комплексі відображає специфічні умови розгортання даного способу виробництва. Діючі економічні закони неоднакові за своєю значимістю, змістом, обсягом та глибиною виконання покладених на них функцій, ступенем впливу на виробництво. Розкриваючи певну важливу рису виробничих відносин, вони, у свою чергу, відчують на собі вплив інших економічних законів. Дія сполучається із взаємодією. Остання призводить до того, що закони, здійснюючи взаємний вплив, виступають у модифікованому вигляді. У силу цього економічні категорії, через які вони втілюються та переломлюються, набувають нових відтінків. Взаємодія призводить до того, що форми виразу кожного окремого закону модифікуються. Відповідно, зміст економічних категорій, через які вони проявляються, також підлягає змінам.

Всі економічні закони, незалежно від напряму та ступеню впливу на економіку, однаковою мірою об'єктивно відображають глибинну сутність господарських явищ та процесів. Як правило, в економічному житті явище й сутність безпосередньо не збігаються. Економічні відносини, як вони виступають на поверхні явищ повсякденного господарського життя, саме тому відрізняються від дійсного змісту, що набувають відмінних рис, які спотворюють дійсну сутність цих відносин. Це означає, що лише проникнення у сутність явищ, розкриття їхнього глибинного змісту, знання архітектоніки законів забезпечує достовірність представлення плину економічних явищ та процесів.

Загальними для представників усіх теоретичних шкіл є положення про те, що одні закони поширюють свою дію на всю економіку, інші — на окремі відтворювальні фази, господарські сфери та галузі.

Якщо розглядати проблему із загальнонаукових позицій, то хоча економічні закони й носять об'єктивний характер, вони повинні пізнаватися й ефективно використовуватись. Процес пізнання економічних законів є складним, але виступає необхідною умовою ефективного управління економікою. Можна стверджувати, що пізнання законів є першим кроком до їх вмілого застосування, а власне, рівень використання законів визначається глибиною їхнього пізнання. Сам процес пізнання в цьому випадку полягає у розкритті сутності економічних явищ, віднаходженні об'єктивних причин і наслідків.

Знання економічних законів відкриває широкі можливості для економічного передбачення, правильного орієнтування у питаннях розвитку виробництва.

Зазвичай економічна теорія розглядає зміст економічних законів у їхньому загальному виді. Вона не доводить свої визначення, формулювання до конкретних рекомендацій на кожен випадок господарської практики. Прийняття конкретних рішень — справа практиків.

Слід зазначити, що представниками неокласичної школи, саме під тиском зазначених обставин, економічним законам було надано певного суб'єктивістського забарвлення. У своїх міркуваннях вони виходила з того, що закони є виразом вольових мотивів господарюючих суб'єктів, що породжуються їхніми потребами, а також пов'язаною з цим турботою про власне благополуччя. Кейнсіанська теорія реалізує психологічний підхід до визначення об'єктивного характеру економічного закону. Власне, сам Дж. М. Кейнс покладав у основу досліджень сучасної йому економіки так званий основний психологічний закон [5, с. 28–29, 90].

Для сучасних дослідників проблематики та тенденцій зміни продуктивності праці слід прийняти до уваги наступне міркування: з одного боку, аналіз об'єктивних основ ринкової трансформації цього явища не заперечує прояву об'єктивних передумов, що покладено у дію економічних законів. З іншого боку, теоретичні послання, що усе ще зорієнтовано на потреби командної економіки, вимагають переосмислення й доробки.

Протягом достатньо тривалого періоду продуктивність праці напряму пов'язувалася із проявом особливого економічного закону — законом її зростання. На відміну від цього, сучасна західна економічна думка розглядає проблему інакше. Основну увагу вона приділяє закону скорочення продуктивності праці. У свою чергу, він кореспондує із законами відповідної зміни пофакторної продуктивності, граничної корисності віддачі та іншими.

Це означає, що за сучасних господарських умов виникають нові моменти у дії й використанні закону підвищення продуктивності праці. Їх породжено переходом до ринкових відносин.

Ринкова система взагалі представляє для нас якісно нову економіку. Причому, новизна особливо проявляється у відносинах з приводу продуктивності праці.

Досліджуваний закон за умов ринку виражає більше складні й глибокі економічні зв'язки. Раніше економія робочого часу здійснювалася, значною мірою, за рахунок резервів, які перебували на поверхні економічного життя. Кожне підприємство могло розраховувати на успіх, опираючись не лише на власні можливості, але й безоплатну допомогу держави. Зараз розраховувати на це не доводиться. Необхідним є самостійний активний пошук глибинних факторів розвитку. Ринок множить і підсилює інтенсивні риси прояву закону. Екстенсивні важелі забезпечення росту продуктивності праці, хоча ще залишаються, але багато в чому втрачають своє значення. Відбувається їхнє заміщення більш дієвими та економічними інтенсивними факторами.

Будь-який економічний процес може мати різні сторони й способи прояву, відобразитися в дії декількох взаємозалежних законів. Закон продуктивності праці є саме таким складним явищем. У силу цього він знаходить своє об'єктивне відображення у дії ряду економічних законів.

Зазначимо, що закон зростання продуктивності праці зазвичай наводився у марксистському тлумаченні. К. – Маркс розумів його як «закон, у відповідності до якого щоразу все більша маса засобів виробництва може, внаслідок прогресу продуктивності суспільної праці, приводитися у рух усе з меншими витратами людської сили» [6, с. 659]. На його переконання, зміст закону полягає у тім, що мірою розвитку економіки «витрати виробництва постійно падають, а жива праця постійно стає продуктивнішою» [7, с. 75–76].

На Заході економісти рідко звертаються до цього закону. Це пояснюється тим, що якщо матеріалістичну концепцію закону розглядати у цілому, то можна виявити окремі ідеї, які не знайшли належного підтвердження. Це стосується, наприклад, оцінки перспектив розвитку продуктивності праці при капіталізмі. Вважалося, що для капіталістичного способу виробництва закон зростання продуктивності праці не носить безумовного характеру. Продуктивність не підвищується автоматично кожного разу, коли взагалі заощаджується жива праця.

І лише за сучасного бачення цього феномену можна дати логічне пояснення. Воно полягає в об'єктивно обумовленій циклічності процесу. Остання, у розумінні проявів впливу великих, середніх та малих циклів, є характерною для будь-якої економічної системи. Циклічність, як універсальна ознака, притаманна також дії закону зростання продуктивності праці. Зрозуміло, що помилковим є сприйняття циклічності як основи прогресу. Разом з тим, не варто ігнорувати силу її впливу на дію закону зростання продуктивності праці.

У нашому випадку, як показує аналіз, йдеться про модифікації закону підвищення продуктивності праці. Виявився двоїстий підхід до інтерпретації закону.

Продуктивність праці може аналізуватися або з точки зору результату, або з позицій витрат робочого часу. На базі дослідження динаміки виробітку формулюється закон підвищення продуктивності праці, а на базі вивчення витрат — закон економії часу.

Очевидно, з врахуванням нових обставин, у якості орієнтирів можуть служити наступні моменти:

1. Основні причинно-наслідкові процеси у часі виражає єдиний закон економії робочого часу.
2. Закон економії робочого часу, у принципі, є адекватним закону підвищення продуктивності праці.
3. Теоретична й практична доцільність надання самостійності закону економії робочого часу полягає у тім, що це змушує більш пильно й докладно зосередитися на питаннях заощадження часу. Як показує досвід минулого, недоврахування часових параметрів інколи сприяло формуванню витратної економіки й марнотратству у застосуванні трудових ресурсів.

Коротко закон можна сформулювати у такий спосіб — всебічне скорочення робочого часу на виробництво матеріальних і духовних благ. У такому розумінні він відображає, з одного боку, зв'язок із законом зростання продуктивності праці, а з іншого, — зберігає свою специфіку та масштаби прояву. Економія часу розкривається у ньому як узагальнююча міра ресурсів економічного зростання. Отже, справедливим буде твердження, що всяка економія, в остаточному підсумку, зводиться до економії часу.

Основними соціальними формами прояву закону економії часу є: скорочення тривалості часу роботи,

збільшення, у зв'язку з цим, неробочого, особливо вільного часу, раціоналізація його структури.

Закон економії часу стосується усіх нюансів витрат часу, що практикуються у господарській діяльності. Однак, він відображає їх в узагальненому вигляді. Основними вимогами закону можна вважати заощадливі витрати часу на усіх фазах відтворювального процесу, а також ефективне, цілеспрямоване використання усіх функціональних частин сукупного фонду часу суспільства й кожного окремого індивіда.

Конкретними способами функціонування закону виступають скорочення витрат часу на виготовлення одиниці блага, підвищення фондівіддачі й змінності роботи машин й устаткування, зниження матеріаломісткості продукції, оптимізація відтворювальних пропорцій. Певною характеристикою його дії може служити час обороту капіталу, що охоплює час виробництва й обігу.

Ринкова економіка породжує принципово нове ставлення до праці, використання робочого часу у всіх формах (минулого, поточного й майбутнього), змінює порядок розподілу суспільного часу між галузями виробництва й сферами господарської діяльності. Індивідуальна й загальна економія часу досягається за рахунок механізму саморегулювання процесів самонастроювання підприємництва у рамках фірми, конкурентних відносин на рівні суспільства.

Ринкові умови визначають інтенсифікацію прояву дії закону. Комерційний зиск підштовхує до максимальної економії часу, створення економічних й організаційно-технічних передумов для раціонального й ефективного використання всього сукупного фонду часу.

Таким чином, розрізняючи прояв результативної та витратної сторін праці, відзначимо, що змістовна сутність витратної сторони отримує прояв у дії закону економії робочого часу. Використання закону, що втілює об'єктивні можливості економії, являє собою значну за обсягом та специфічну за втіленням сферу економічної діяльності.

Зазвичай, коли мова заходить про висвітлення законів продуктивності праці у закордонній літературі, йдеться про закон зменшення продуктивності праці. Однак дослідження на цьому не обмежуються. А. Маршалл у книзі «Принципи політичної економії» розглядає три закони, що пов'язані із продуктивністю праці — закони зростаючої, постійної віддачі та віддачі, що зменшується [3, с. 406]. Він стверджує, що закон віддачі, що зменшується, пов'язаний із використанням природних ресурсів, а закон зростаючої віддачі — з роллю людей у виробництві.

Цілий ряд авторів концентрують свою увагу на законі віддачі, що скорочується, іменуючи його законом зменшення граничного продукту або законом пропорцій, що змінюються. Дія закону розкривається ними у світлі прояву продуктивності праці, що отримує назву середнього продукту праці. На їхнє переконання, фірма одержить тим більше продукції на одиницю витраченої праці, чим вищим є середній продукт праці [8, с. 387; 9, с. 40].

Часто описаний процес розглядається у вигляді закону скорочення продуктивності праці. У свою чергу, закон скорочення продуктивності праці розглядається не лише відокремлено, але й у складі більш загального закону скорочення продуктивності. Крім того, вважається, що існує економічний закон скорочення продуктивності праці й капіталу. Загальний закон скорочення продуктивності інколи іменується як закон граничної продуктивності.

Основні положення закону скорочення продуктивності докладно викладено у вже згадуваній роботі Д. Б. Кларка «Розподіл багатства» (1899 р.) [10]. Із сучасних економістів подальшій розробці закону скорочення продуктивності сприяв П. Самуельсон [11]. Серед вчених було здійснено спроби компромісно та еклектично поєднати неокласичні умовиводи Д. Б. Кларка з позиціями інших економічних шкіл. Так, П. Давидсон об'єднав теорію граничної продуктивності з доктриною Дж. М. Кейнса при поясненні параметрів сукупного попиту та пропозиції.

Теорія граничної продуктивності і сьогодні дає могутній поштовх численним прикладним дослідженням. Вона призвела до розробки економіко-математичних моделей, що дозволяють розраховувати кількісні залежності між витратами й випуском продукції. Моделі використовуються на практиці, наприклад, при визначенні виробничої стратегії підприємства.

Висновок. Вивчення сучасної економічної літератури поглиблює наші уявлення про закономірності функціонування продуктивності праці, розширюється арсенал застосовуваних методологічних принципів вивчення її динаміки.

По-перше, до наукового обороту вводиться цілий ряд нових економічних законів у сфері продуктивності праці.

По-друге, закони діалектично відображають тенденції не тільки зростання, але й зниження динаміки продуктивності праці.

По-третє, у згаданій парадигмі закони продуктивності праці розглядаються у взаємозв'язку не лише із загальним, але й зі специфічними законами продуктивності капіталу та інших факторів виробництва.

По-четверте, особлива цінність здійснюваного підходу полягає у тім, що закони продуктивності розкриваються виключно через призму ринкових відносин.

За умов реформування вітчизняної економіки доцільно дотримуватися напряму на конвергенцію, взаємозбагачення трактувань. Є прикладний зміст у поширенні й використанні досвіду, що стосується осмислення законів продуктивності праці й пов'язаних із ним способів стимулювання підприємницької діяльності, застосування ефективних форм господарювання.

Однак, зважаючи на різницю умов розгортання, не можна повністю покладатися на адекватність західних

концепцій щодо дії законів продуктивності праці у вітчизняних умовах. Можна тільки відзначити, що їхня значимість буде, безсумнівно, зростати мірою поглиблення ринкових перетворень у нашій країні.

І хоча на перший погляд може здатися, що перед нами дві різні непорівнянні концепції (закон скорочення продуктивності праці ґрунтується на принципах граничної продуктивності, а закон її підвищення — на класичній основі), кожен з них своєрідно відображає сутність процесу, що криється за ним. Не зважаючи на те, що закон зростання продуктивності праці тяжіє до виробничої сфери, а закон її скорочення — до розподільної, їхня відмінна спільність не виключає можливість концептуальних порівнянь.

Література

1. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии / Жан-Батист Сэй. Экономические софизмы; Экономические гармонии / Фредерик Бастиа; [сост., вступ. ст. и коммент. М. К. Бункиной и А. М. Семенова]. — М.: Дело: Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации, 2000. — 230 с.
2. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 29. / В. И. Ленин. — 5-е изд. — М.: Госполитиздат, 1963. — 782 с.
3. Маршалл А. Принципы политической экономии: в 3-х т. Т. 1. / А. Маршалл. — М.: Прогресс, 1983. — 415 с.
4. Тодаро М. П. Экономическое развитие: учебник / М. П. Тодаро; ред. Зевин Л. З., Яковлев С. М. — М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. — 671 с.
5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. — М., 1949. — 367 с.
6. Маркс К. Соч.: Т. 23. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Госполитиздат, 1960. — 907 с.
7. Маркс К. Соч.: Т. 46. Ч. 1. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Госполитиздат, 1968. — 559 с.
8. Макконнелл Р., Брю Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2-х т. Т. 2. / Р. Макконнелл, Л. М. Брю. — М.: Республика, 1992. — 400 с.
9. Фишер З. Экономика: пер. с англ. / З. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. — М.: Дело ЛТД, 1993. — 830 с.
10. Кларк Дж. Б. Распределение богатства: пер. с англ. Е / Дж. Б. Кларк. — М. — Л., Соцэкгиз, 1934. — 184 с.
11. Самуэльсон Пол. Экономика / Пол Самуэльсон, Вильям Нордхаус. — 18-е изд. — М.: «Вильямс», 2006. — 1360 с.